

Важко, це не означає, що неможливо!

Діяльність Чернігівської думи в часи головування В. М. Хижнякова

Цікавою сторінкою в історії Чернігова є доба останньої третини ХІХ ст. У контексті реформ 60-70-х років набуло чинності нове Міське Положення, затверджене імператором Олександром ІІ у Веймарі 16 червня 1870 р. У преамбулі документу зазначалося, що “діючі закони стосовно міського громадського управління і господарства, видані імператрицею Катериною ІІ, відповідали потребам тогочасного життя. Утім, вони втратили свою актуальність й потребують корінного оновлення через зміни, що сталися протягом сторіччя в устрої міських поселень” [1, арк. 15].

Вочевидь, необхідність реформувати існуюче законодавство щодо міського самоврядування мала реальне підґрунтя. З одного боку, рамки катерининської Жалуваної грамоти виявилися затісними для соціально-економічного потенціалу міст і реалій суспільно-політичного життя другої половини ХІХ ст. З іншого – у розширенні компетенції виборного управління, формуванні його на певних принципах буржуазного світу (в умовах російського царату не йшлося про традиційні засади європейського самоврядування) був зацікавлений і уряд. Його інтерес зумовлювався передусім фінансовою користю. Після фіаско у Кримській кампанії 1853 – 1856 рр., що в яскравих фарбах засвідчила відсталість Росії від Західної Європи, надзвичайно важливим стало питання пошуку грошей для модернізації різних сфер життєдіяльності країни. Як влучно зауважив земський діяч М. Шелгунов, організація інституцій громадського управління зумовлювалася усвідомленням урядовими колами доцільності простого перерозподілу праці (мається на увазі між центром і периферією) для виходу з кризового стану [2, с. 262].

Відтак було розроблено й упроваджено нове Міське Положення, на підставі якого у грудні 1870 р. в Чернігові відбулося делегування гласних (депутатів) до виборного управління. Його структура включала дві інституції: розпорядчу – дума і виконавчу – управу, що очолювалися міським головою [3, с. 145]. Діяльність Чернігівської думи мала різноплановий характер, націлюючись у першу чергу на господарсько-побутову та соціальну сфери. Як свідчать архівні матеріали, найбільш плідною вона була протягом 70-80-х років ХІХ ст., коли посаду міського голови обіймав статський радник Василь Михайлович Хижняков, його заступником (товаришем) працював адвокат Ілля Людвигович Шраг, функції міського секретаря виконував надвірний радник Андрій Іванович Уваров. Саме в той період були порушені й зреалізовані проекти, що певним чином визначили обличчя сучасного Чернігова.

Варто наголосити, що до середини ХІХ ст. Чернігів мав непривабливий зовнішній вигляд. У 1862 р. В. Хижняков, вперше приїхавши в місто,

занотував наступні враження: “Про благоустрій Чернігова представники самоврядування взагалі не дбали. Через місто проходило лише єдине казенне шосе, на решті вулиць спостерігалось непрохідне болото. Кілька тьмяних ліхтарів освітлювали центральні частини Чернігова. Влітку ліхтарі взагалі не працювали. Все, звичайно, робилося на підставі загальних циркулярних наказів із Петербургу, але там не брали до уваги, що у нас не буває “білих ночей” [4, с. 170].

Після впровадження Положення 1870 р. раптових змін не сталося. До виборного управління обрали колишніх депутатів шестигласної думи на чолі з попереднім головою купцем Яковом Олександровичем Селюком. За визначення В. Хижнякова, він був “людиною тямущою, хазяйновитою, але малописьменною. В часи його головування всім орудувала невелика група багатих і впливових представників купців і міщан. Великі міські сінокоси, орні площі, городи орендувалися міськими верховодами за дуже низьку платню” [4, с. 170]. Наприкінці 1874 р. відбулися чергові вибори до міського самоврядування. З-поміж кандидатів на посаду мера був і Василь Хижняков. Хоча дехто вважав його “занадто молодим, схильним до кардинального ламання усталених порядків”, однак серед 50 гласних 29 чол. віддали свої голоси саме за нього [4, с. 171].

Ставши чернігівським головою, Василь Михайлович розпочав активну діяльність, що відразу наштовхнулася на протидію, особливо, коли справи зачіпали “шкурні питання” гласних, як пізніше він напише у своїх спогадах. “Більшість думців проймав жах перед майбутніми витратами десятків тисяч, вони рішуче протестували проти управи, яка вела місто до розорення, наголошуючи, що діди наші жили без таких дорогих витівок (йдеться про будівництво водогону та брукування доріг), проживемо без них і ми” [4, с. 171]. Та все ж, незважаючи на протест і нерозуміння, голова поставив на порядок денний негайне вирішення двох питань – забезпечення централізованого водопостачання Чернігова й упорядкування вулиць.

На той час чернігівці, зазвичай, користувалися водою з Десни та Стрижня. Деснянська вода мала кращі характеристики за показниками хімічного складу, але її доводилося купувати у водовозів. Восени і весною, коли ґрунтові дороги розмивалися, під’їзд до річки утруднювався, населення могло на кілька днів залишатися без води [5, с. 5]. “У такому разі, – зазначав В. Хижняков, – споживали каламутну рідину, що набиралася водовозами безпосередньо з калюж” [4, с. 170].

Малозабезпечені верстви використовували воду зі Стрижня. Досить зручно, річка протікала по місту, за воду не потрібно платити. Але існувала суттєва проблема – вона була дуже брудною, це радше мутна рідина, забарвлена у шафрановий колір. Водогін був вкрай необхідним і в плані покращення протипожежної справи в Чернігові. Для ефективної боротьби з вогняною стихією важливими ставали не стільки якісні, як кількісні характеристики води. “До середини ХІХ ст., – згадував В. Хижняков, – асигнування на утримання пожежного обозу кудись зникали. У разі виникнення пожежі доводилося довго чекати поки приведуть з вигону коней,

привезуть бочки і насоси, які, до того ж, могли виявитися зіпсованими, наберуть з річок воду” [4, с. 170]. Для вогнеборців було б ліпшим, якби воду набирали у центрі міста, неподалік від пожежного депо.

Отож у квітні 1875 р. виборне управління підписало контракт на спорудження системи централізованого водопостачання зі шведським інженером Лаурелем. Передбачалось, що об'єкт буде здано в експлуатацію у квітні 1877 р., його утримання здійснюватиметься концесійним способом, хоча місто може викупити водогін через 25 років, капіталізуючи 5,5 % чистого прибутку за останні 5 років [3, с. 297]. Л. Глібов, який перебував тоді у місті, записав: “До видатних подій в Чернігові, що мають інтерес для сьогодення, потрібно віднести відкриття міського банку і проект будівництва водогону <...>. Про будівництво водогону з Десни до головних вулиць міста дума уже заключила попередні умови зі шведським інженером Лаурелем, і нам лишається побажати лише, щоб ця корисна справа не лягла як завжди у довгий ящик” [6, с. 180].

Справа “не лягла у ящик”, однак Лаурель не зміг виконати умови контракту, двічі прохав про продовження терміну будівництва, зрештою, у січні 1878 р. дума відмовилася від його послуг [3, с. 647]. Улітку того ж року уповноважені від виборного управління звернулися до технолога Ободовського, який, мав досвід роботи у Київській централізованій системі водопостачання. Вони прохали завершити розпочате будівництво при умові мінімальних витрат. Завдяки наполегливості міського голови В. Хижнякова та підтримці губернатора А. Шостака Чернігів отримав 25 тис. руб кредиту з Міністерства внутрішніх справ, за рахунок яких придбали землю в районі Яловщини і замовили у технолога Ободовського новий проект водогінної системи. Крім того, з міського бюджету виділили 1 тис. руб. для проведення хімічного аналізу води з річок Десни і Стрижня, щоб, порівнявши, упевнитися у правильності вибору місця для насосної станції [7, с. 6]. У результаті проведених досліджень, здійснених професором Київського університету В. Суботіним, відомим ученим і нашим земляком, дійшли висновку, що найпридатнішою для споживання була би вода зі Стрижня. Незважаючи на наявність значної кількості мінеральних речовин, вона містила менше органічних домішок. Таку ж думку висловив і київський професор мінералогії та геології К. Феофілактів, який окремо досліджував зразки ґрунту і джерельної води з Яловщини, витоку Стрижня. У верхів'ї річки вода проходила через товсті шари глини і піску, фільтруючись природним способом. Потреби купувати дорогі очисні пристрої не було, що цілком влаштовувало органи самоврядування [8, с. 44].

Думці й технолог узгодили термін будівельних робіт – 5 березня 1880 р. – 5 липня 1881 р. До 1 жовтня 1880 р. повинні були відкрити перші три водозабірники: на Красній площі, бульварі, біля Єпархіального жіночого училища. Будівництво розпочалося вчасно, проходило без затримок, оскільки коштів вистачало [3, с. 836]. Чернігівське самоврядування, окрім кредиту з міністерства, змогло взяти ще 40 тис. руб. позики у Державному банку (серпень 1880 р.). Умови досить жорсткі, враховуючи можливості міста, але

будівництво вимагало капіталовкладень (банк дав гроші на 4 роки під 6 % річних). Фінансовий ризик позики виправдав себе. Як і планувалося, у жовтні 1880 р. відкрилися три водозабірники. З нагоди такої події управа дозволила всім мешканцям Чернігова брати воду безкоштовно. Звісно, спрацював принцип “задарма й оцет солодкий”. Населення споживало щоденно по 15 тис. відер. Коли ж кілька днів по тому управа встановила плату, то забір води скоротився втричі. Це змусило органи самоврядування шукати спосіб зацікавити населення купувати воду, оскільки прибутки повинні були хоча б частково покривати витрачені кошти на будівництво, тим паче, що воно ще не завершилося.

Ободовський запропонував поширювати серед городян спеціальні марки на придбання певної кількості води, водопій худоби, інші потреби. Їхня ціна була меншою реальної вартості води на 50 %, за умови оптової купівлі марок на 3 руб. сума оплати зменшувалася на 5 %, на місяць – на 10 %. З цими марками жителі йшли до водозабірників, де працювали найняті управою наглядачі, набирали необхідну кількість води, а марку віддавали як плату. Наглядач погашав її, кидаючи у спеціальний ящик. Потім у кінці кожного місяця перевірялися кількість марок і проданий об’єм води. Така схема спрацювала, пожвавивши торгівлю. Ті, хто не купував марок, розраховувалися за воду готівкою. Наглядач щоденно звітувався про отримані гроші, здавав їх в управу [3, с. 902].

Прокладання міської водогінної системи дозволило підвести воду до приватних будинків. Утім, до кінця 1887 р. абонентами стали лише 9 чол., оскільки підключення до централізованого водопостачання було недешевим [9, с. 6].

Паралельно з будівництвом водогону В. Хижняков наполіг на упорядкуванні вуличних комунікацій Чернігова. 12 вересня 1878 р. створили депутатську комісію, яка розробила план заощення Базарної площі (сучасна місцевість поблизу церкви Святої Параскеви П’ятниці [10, с. 124]), Богоявленської (відтинок вул. Шевченка від вул. Кирпоноса до Красного мосту [10, с. 89]), Богуславської (частина вул. Гетьмана Полуботка [10, с. 98]) і П’ятницької вулиць, загальною площею 6418 кв. сажнів, сформували стартовий капітал, провели тендер на закупівлю матеріалу для брукування [11, с. 137]. У березні наступного року дума затвердила план упорядкування дорожнього полотна, у травні підписала контракт на виконання робіт із підрядником С. Афанасьєвим [3, с. 725]. До кінця 1879 р. у Чернігові замостили частину Базарної площі та Богоявленську вулицю, частину дороги до Красного мосту довжиною 3384,5 кв. сажнів [12, арк. 389].

У наступному 1880 р. повністю забрукували Базарну площу, частину Богуславської, Борисоглібської (тепер Серьожнікова [10, с. 85]), і П’ятницької вулиць (2782 кв. сажнів), що коштувало бюджету 20104 руб. 90 коп. Крім того, частково підготували до вимощування дорожнє полотно на Миколаївській (землі між теперішніми вул. Серьожнікова і Горького [10, с. 126]), Воздвиженській (теперішня Родимцева [10, с. 86]), Богуславській вулицях, здійснили попередні роботи для упорядкування

тротуарів на Богоявленській, Богуславській, Борисоглібській, П'ятницькій вулицях і Базарній площі. На ці роботи дума асигнувала 859 руб. У цілому, за два роки (1879 – 1880 рр.), тверде покриття зробили на 6172 кв. сажнях міських комунікацій, що обійшлося в 48564 руб. 12 коп. Із них 40195 руб. 33 коп. витратили на купівлю каменю і піску, 8368 руб. 79 коп. – на планувальні роботи і брукування [11, арк. 390].

Дбали думці й про підтримання у місті належного санітарно-гігієнічного стану. Навесні 1875 р. організували санітарну комісію у складі міського лікаря, кількох гласних, представника поліції (кількісний склад визначався мером), при потребі до неї залучалися чиновники державних установ і військові. Було розроблено план діяльності санітарної інспекції строком на 4 роки, визначено обсяги бюджетного фінансування її роботи. Пріоритетним завданням став регулярний огляд закладів, котрі спеціалізувалися на виробництві і реалізації продовольчих товарів. Насамперед, звертали увагу на приміщення, де забивалася худоба (скотобійні), м'ясні, продуктові лавки, павільйони тощо [3, с. 309]. На такі об'єкти комісією здійснювалися рейди 1-2 рази на тиждень; від їхніх власників вимагалася чітке дотримання обов'язкових правил, виданих самоврядуванням стосовно побудови та експлуатації боень, закладів торгівлі продуктами харчування.

На початку 1876 р. В. Хижняков запропонував запровадити штатні посади санітарного лікаря і фельдшера, але, як виявилось, не всі гласні схилилися до висловленої думки. Попередньо підрахувавши можливі витрати на оплату праці, більшість думців пристала лише на те, щоб запросити 4-х санітарів [3, с. 310]. Таке рішення можна прокоментувати з двох позицій. З одного боку, для розв'язання поточних проблем не вистачало грошей. На той час шукали кошти для реалізації конче необхідного проекту – будівництва водогону. Проте, з іншого боку, нам видається, радше за все спрацював стереотип недовіри до медицини, який у пересічних громадян породжував нехтування елементарними профілактичними заходами. Аналізуючи стан медичної галузі, О. Русов свого часу зауважив: “<...> до запровадження земських установ населення користувалося послугами доморощених знахарів і знахарок, а на патентованих лікарів дивилися як на чиновників, котрі з'являлися час від часу у супроводі поліції для проведення судової анатомічної експертизи” [13, с. 297].

Наразі дума асигнувала гроші тільки для найму санітарів. У березні того ж 1876 р., затверджуючи план-кошторис на прибирання Базарної площі, врахували й видатки на їхню платню. Отримуючи по 72 руб. на рік, санітари зобов'язувалися спільно з санітарною комісією стежити за чистотою у приватних помешканнях, продовольчих магазинах, скотобійнях, на вулицях і торгових площах. Вони старанно виконували свої функції, але В. Хижняков, будучи впевненим у доцільності утримання кваліфікованих спеціалістів, невдовзі зміг таки переконати думців асигнувати кошти для санітарного лікаря і фельдшера. З бюджету виділили 800 руб. на оклад лікарю, 300 руб. – фельдшеру [3, с. 434].

Міською владою організовувалося прибирання вулиць і площ. Для цього наймали робітників, залучали з дозволу начальника місцевої в'язниці арештантів (праця ув'язнених обходилася значно дешевше – по 15 коп. за день, тоді як поденних робітників – по 20-50 коп.) або шукали підрядника, з яким укладалася письмова угода з означенням терміну, обсягу виконаних робіт, суми оплати. Прибирання проводилося не менше 2 разів на місяць. Якщо ж площа за своїм функціональним призначенням використовувалася для здійснення торгових операцій, то бруд вивозився кілька разів на тиждень. Сумарний показник річних витрат на прибирання вулиць і площ коливався з року в рік: 1871 р. – 170 руб. 8 коп., 1873 р. – 46 руб. 13 коп., 1875 р. – 162 руб. 76 коп., 1877 р. – 200 руб., 1879 р. – 1414 руб. 86 коп., 1880 р. – 1200 руб. [12, арк. 409]. Чистота на вулицях і тротуарах перед садибами підтримувалася силами городян.

Розвиток комунального господарства вимагав значних матеріальних і моральних зусиль, але, незважаючи на це, у полі зору В. Хижнякова та його команди була й соціальна сфера. Насамперед, варто відзначити роботу в напрямку організації медичного обслуговування жителів Чернігова. Завдяки ним у 1876 р. відкрився прийомний покой для надання діагностично-консультаційних послуг. Було знайдено відповідне приміщення (дерев'яний будиночок на чотири кімнати, де знаходилося житло лікаря і проводився прийом хворих), придбано обладнання, медичні препарати, запрошено на роботу лікаря та фельдшера. Як свідчать статистичні дані, медперсонал не залишався без роботи. У 1878 р. їхніми послугами скористались 2251 особа, 1879 р. – 3800 чол., 1880 р. – 4413 чол. [14, с. 255]. Місто також фінансувало лікування малозабезпечених городян в земській лікарні. У 1876 р. на цю потребу виділялися 55933 руб., через 10 років сума зросла до 66016 руб. [15, с. 53].

Проводилися заходи щодо попередження інфекційних епідемій. Зокрема, розроблялися і поширювалися обов'язкові для населення правила дотримання особистої гігієни, чистоти в помешканнях, санітарних норм у процесі виробництва і реалізації харчових продуктів, вживання чистої води, своєчасного проведення імунізації. Остання була особливо важливою. Для проведення щеплень дума запрошувала лікарів і фельдшерів, у разі загрози епідемії навчалися 1-2 добровольці. Вакцинація робилася у спеціально відведених приміщеннях, у середньому, з бюджету асигнувалося на цю процедуру по 400-500 руб. упродовж року [16, арк. 1-2].

Якщо ж попереджувальна діяльність не ставала на заваді поширенню інфекційних захворювань епідеміологічного характеру, тоді вдавалися до її локалізації і приборкання. Місто умовно розділялося на кілька зон на чолі з санітарними попечителями, для допомоги яким призначалися помічники-добровольці. Їхнім прямим обов'язком був контроль за певною частиною міської території, виконання розпоряджень інституцій самоврядування, організація транспортування хворих, їх ізоляція, перевірка санітарно-гігієнічного стану приватних будинків, громадських закладів і т.п. Інфікованих людей ізолювали в окремі приміщення, які орендували, або до

інфекційного відділення земської лікарні. Лікування в останній оплачувалося з міського бюджету, в середньому по 15 руб. за місяць. Для транспортування хворих наймали візників, робота яких також фінансувалася органами самоврядування. У будинку інфікованого проводилася ретельна дезінфекція, одяг і власні речі знищувалися (зауважимо, що виборне управління відшкодовувало малозабезпеченим сім'ям завдані збитки) [17, арк. 43, 60]. Заходи, спрямовані на організацію медичного обслуговування мешканців Чернігова, профілактична робота – все це в сукупності позитивно позначалося на рівні мікроклімату в соціумі губернського центру.

Не можна не відзначити й такий напрям роботи думи як відкриття та утримання навчальних закладів. У форматі законодавчо дозволеної діяльності виборне управління мало змогу засновувати й фінансувати початкові школи. Зокрема, міським коштом утримувалося ланкастерське училище. Щорічно на його потреби асигнувалося по 1969 руб. Окрім регулярних витрат, робилися одноразові. Скажімо, в 1875 р. на 300 руб. були придбані меблі та навчальні посібники [3, с. 326]. Маючи на меті залучити до навчання якомога більше дівчаток, у 1878 р. гласні зініціювали відкриття жіночого початкового училища. Приміщення для нього спочатку орендували, з часом, зібравши необхідну суму (2974 руб. 58 коп.), збудували новий навчальний корпус. У ньому розмістили класи і квартири для педагогів (працювали дві вчительки) [3, с. 625].

З 1885 р. виборне управління фінансувало церковнопарафіяльну школу. Вона постала на околиці Чернігова, у Ковалівці, завдяки ініціативі священника П. Соколова та його доньки. Спочатку з бюджету виділялось по 60 руб., потім асигнування збільшилися, склавши у 1887 р. 300 руб. [3, с. 475].

Матеріальне забезпечення початкових навчальних закладів дозволяло самоврядним структурам Чернігова контролювати статті витрат, координувати навчально-виховний процес, впливати на кадровий підбір. Особисто Василь Михайлович Хижняков переймався існуючою неузгодженістю навчальних планів початкових і середніх закладів освіти, що була суттєвою перепоною для вступу в гімназію. У 1881 р. він навіть подав на розгляд Міністерства народної освіти клопотання про удосконалення навчальних програм початкових училищ і гімназій. На його думку, такий крок відкрив би можливість перед кращими вихованцями початкової школи продовжити навчання далі, проте позитивної відповіді на свій запит не отримав. Чиновники міністерства вже готували документ про обмеження доступу до освіти дітей з непривілейованих станів, який набув сили в 1887 р., увійшовши в історію як “циркуляр про куховарчиних дітей”. Ним керівництво гімназій зобов'язувалося зменшити набір дітей прислуги, дрібних торговців, інших нижчих верств [18, с. 17].

Напевно В. Хижняков ще багато б зробив для Чернігова як мер, але на початку 1887 р. депутати-земці обрали його головою Губернської земської управи. Він погодився, сподіваючись принести ще більше користі населенню губернії у статусі керівника земського самоврядування. На квітневому засіданні Чернігівської думи проголосували за присвоєння В. Хижнякову

звання “Почесний громадянин Чернігова”[11, с. 129, 130]. Людина, яка справді, не шкодуючи власних сил, чимало зробила для поліпшення добробуту населення і покращення благоустрою населеного пункту. клопотання передали в губернське правління, але тамтешнє чиновництво дотримувалося іншої точки зору. Воно було невдоволене занадто ліберальними поглядами і вчинками В. Хижнякова. У 1901 р. думці ще раз звернулися з клопотанням до губернатора Є. Андрієвського щодо присвоєння звання “Почесний громадянин” К. Ходоту, І. Шрагу та В. Хижнякову. Є. Андрієвський у поданні на ім’я міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1901 р. зазначив: “Указать что-либо выдающееся в личной деятельности каждого из них на пользу города Чернигова и его обывателей решительно нельзя, а потому <...> я, со своей стороны, полагал бы ходатайство Думы, о даровании указанным лицам почетного гражданства, признать неподлежащим удовлетворению. К сему имею честь присовокупить, что Хижняков по обвинению в политической неблагонадежности подчинен надзору полиции с 17 апреля 1901 г. сроком на два года”. Відповідно міністр надіслав наступну відповідь губернатору: “Вследствие представления за № 1027, долгом считаю уведомить Ваше Превосходительство, что и я, со своей стороны, согласно с Вашим заключением, не усматриваю достаточных оснований к удовлетворению ходатайства Черниговской городской думы о присвоении звания почетных граждан города Чернигова гласным названной городской думы: Хижнякову, Хотоду и Шрагу” [19, с. 659, 660].

Рішення посадовців цілком зрозуміле. Попри це, навіть незначна добірка вищенаведених матеріалів дозволяє схвально оцінити роботу В. Хижнякова на посаді міського голови. Його особистісні риси, життєвий шлях і різнопланова діяльність заслуговують на увагу дослідників й належне визнання нащадків.

Список використаних джерел і літератури:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 21. – Спр. 1819. – 36 арк.
2. Цит. за Герасименко Г. Земское управление в России. – М., 1990. – 301 с.
3. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871 – 1883 гг. – Чернигов, 1883. – 1270 с.
4. Хижняков В. Воспоминания земского деятеля // Хрестоматія з історії СРСР. – К., 1953. – Т. 3. – 837 с.
5. Пухтинский В. Дней минувших были и анекдоты. Воспоминание черниговского старожила // Черниговский полдень. – 1997. – 23 октября.
6. Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. – К., 1969. – 286 с.
7. Леус В. Жива вода. – Чернігів, 2004. – 40 с.
8. Він же. Чернігів. Погляд через століття. – К., 1990. – 164 с.
9. Верзилов А. Краткий очерк истории черниговского городского водопровода. – Чернигов, 1899. – 13 с.
10. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів, 2007. – 127 с.

11. Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870 – 1901 гг. – Чернигов, 1901. – 1245 с.
12. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14460. – 571 арк.
13. Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – Т. 2. – 377 с.
14. Чертов А. Городская медицина в Европейской России. – М., 1903. – 272 с.
15. Журнал заседания Черниговского губернского земского собрания за 1895 г. (далі – ЖЗЧГЗС). – Чернигов, 1896. – 345 с.
16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 8 в. – Спр. 219. – 137 арк.
17. ЖЗЧГЗС за 1876 г. – Чернигов, 1877. – 360 с.
18. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1883 – 1887 гг. – Чернигов, 1896. – 311 с.
19. Коваленко О., Рахно О., Курданов А. Василь Хижняков та його “Черниговская старина” // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – 671 с.